

Т. П. Ворова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**АРХЕТИП ВІЙНИ У КАЗКОВИХ ТВОРАХ О. С. ПУШКІНА,
П. О. КАТЕНІНА, І. В. КИРЕЄВСЬКОГО**

Досліджено три казки різних авторів з метою виявлення їх загальних літературних характеристик. Проаналізовано сюжетні основи і розповідні колізії для визначення базових рис казкових творів. Розглянуто системи казкових персонажів, їх схожість і відмінність; виведено аналогії із залученням кількісних показників.

Ключові слова: казка, архетип війни, базова модель, сюжетно-фабульні відповідності, специфіка стосунків чоловічих / жіночих персонажів.

Исследованы три сказки разных авторов с целью выявления их общих литературных характеристик. Проанализированы сюжетные основы и повествовательные коллизии для определения базовых черт сказочных произведений. Рассмотрены системы сказочных персонажей, их сходство и различие; выведены аналогии с задействованием количественных показателей.

Ключевые слова: сказка, архетип войны, базовая модель, сюжетно-фабульные соответствия, специфика взаимоотношений мужских / женских персонажей.

Three fairy tales of different writers are investigated in order to reveal their common characteristics. The plot backgrounds and narrative collisions are analysed with the object of the indication of the basic features of these literary works. It is regarded the systems of personages, their similarity and difference; the analogies with use of quantitative indices are drawn.

Keywords: fairy tale, archetype of war, basic model, plot correspondences, specificity of relationship of male / female characters.

Художній геній О. С. Пушкіна знайшов яскраве втілення у російській літературі ХІХ століття. Мабуть, одна з найцікавіших сторінок презентована творенням казок поета. Загальноприйнятою вважається точка зору про орієнтованість пушкінських казок на ювенальну аудиторію (І. М. Арзамасцева / С. А. Миколаєва [1], Ф. І. Сетін [11]). Це, звичайно ж, відповідає дійсності, проте тиражування тих самих казкових сюжетів у деяких «недитячих» творах у інших авторів нашоєхує на думку, що популярність і поширеність подібних сюжетів базується на дещо інших засадах.

Літературознавцями активно досліджувалися окремо три казкових твори: «Казка про півника» (1834) О. С. Пушкіна (В. Непомнящий [8], В. П. Анікін [13],

Ю. М. Тинянов [14] та ін.), «Княжна Милуша» (1833) П. О. Катеніна (Л. В. Дереза [3; 4], В. М. Орлов [9] та ін.), «Опал» (1830) І. В. Киреєвського (В. Е. Вацуро / М. І. Гіппельсон [2], В. І. Кулешов [6], Ю. В. Манн [7] та ін.); та все ж слід зазначити відсутність робіт резюмуючого характеру, що дозволяють провести зіставлення спільних рис вищевказаних казок. Тому, можливо, ця стаття допоможе заповнити цю прогалину.

Завданням нашої роботи є проведення порівняльного аналізу фабул, оповідних колізій і систем персонажів трьох літературних казок з метою визначення споріднених за своєю природою характеристик; при цьому пушкінська казка в процесі зіставлення використовується в якості вихідної базової моделі.

З усього обсягу твору «Княжна Милуша» П. О. Катеніна [5] для нашого дослідження використовується лише другий розділ, пов'язаний з описом процесу боротьби за престол між спадкоємицею Зюльфірою та її дядьком-злочинцем Моргудом-Мірзою, якій незаконно претендує на владу в країні; згодом до боротьби Моргуда приєднується богатир Всеслав Голиця. Залучений кількісний показник вказує на нерівномірність розподілу подій цього розділу, з якого найвагоміша частина (9 сторінок) припадає на опис війни: битв, страшних за своєю невідворотністю смертей вояків з обох боків, мародерства військового часу, вдаливих / невдалих атак великомудрих воєначальників, особистої хоробрості окремих ратників, контрасти військових ватажків, боягузтва / втечі малодушних, переманювання на свій бік ліпших сил супротивника, прямого єдиноборства двох лідерів ворогуючих партій, смерть одного з них як передумови укладення миру з обговоренням конкретних умов відступу переможених і, зрештою, настання миру. Таким чином, показано виведену в усій жахливій оголеності правду про війну з її неприкритою жорстокістю, що безпосередньо співвідноситься з жахами війни, задіяними в якості оповідного фону і в пушкінській «Казці про півника» [10]. У ній так само зображені тривога і жах війни, якими стурбовані усі жителі Дадонського царства, нестерпні муки душі і серця внаслідок загибелі рідних і близьких (на прикладі смерті двох синів царя Дадона), тяжкий тягар відповідальності того, хто приймає доленосні рішення для держави, і т. ін.

У казці П. О. Катеніна функції пушкінського Дадона нерівномірно розподілені між Моргудом і Зюльфірою. У жіночому персонажі зосереджено усе позитивне, що є у Дадона-бійця: військова доблесть, честь і відвага, рішучість у відстоюванні власних позицій і стійке протистояння атакам супротивника. З цієї точки зору, Зюльфіра – абсолютно позитивний образ воїна-захисника: вона бореться за права в якості законної спадкоємиці батьківського престолу і тим самим приваблює численних прихильників на свій бік; демонструє дива військової мужності в боях (по суті, її зображено ідеальною жінкою-воїном). Натомість, усе негативне зосереджено в образі Моргуда, модель поведінки якого, підпадає під вагомість пушкінської фрази «наносил обиди смело» [10, с. 647], та докладно описано П. О. Катеніним. Моргуд-Мірзу зображено агресивним тираном, що повалив з ханського трону власну племінницю; він по-східному хитрий і підступний, наділений багатьма негативними якостями в точній відповідності з тиражованим кліше безжального і «негідного» схвалення деспота: «Хоть у него нет по закону права / И вместо прав достоинств никаких; / Хоть он и трус, и очень злого нрава, / И лютый бич для общников самих; / Хоть нет к нему любви, ни уваженья, / И друг и враг об нем того же мненья, / Однако есть защитники ему, / И многие, бог весть уж почему» [5, с. 284]. «Низкопоклінний» Мірза до того ж і «лицемір»; виділяючи «нищоту підлесника», він засвідчує відданість російському богатиру Голиці, в надії зробити його прихильником своєї ганебної боротьби за престол: «Весь пошлый вздор <...> / Ему кадил, Мирза <...>: / Как русских всех он любит паче мер, / Как ставит всю надежду в нем едином, / Как чтит его отцом и господином, / Как рад ему нижайшим быть слугой / И прочее, а все спина дугой» [5, с. 285].

На додаток до вищесказаного, на Моргуда також покладено функції пушкінського чарівника: Мірза є прихильником чорної магії і, не замислюючись, «чернобогу <...> молитвы воссылал» [5, с. 285] для досягнення успіхів на військовій справі. Суміжно з логікою розвитку подій пушкінської казки (те, що було добром для головного героя на початку твору, стає причиною падіння у фіналі), аналогічний сценарій дублюється і для Моргуда: те, що було допомогою на початку його боротьби за престол, стає караючою рукою долі у кінці битви (Моргуд гине, а його армія здається на милість переможця, тотожно з фіналом пушкінської «Казки про півника»).

На цьому тлі вводиться епізод спокушування Всеслава Голиці красунею Зюльфірою, що займає п'яту частину всього обсягу розділу, та є важливим не лише з сюжетної точки зору, але і в якості авторського знака, вираженого через кількісний критерій. Після зіткнення з приголомшуючими душою і уяву військовими жорстокостями, змінюється інтонація розповіді й залучається гумор в описі готовності богатиря зрадити відсутній нареченій Милуші з блискучою чарівницею Зюльфірою, яка легко / граючи гамує норавливого героя і вмиє підкорює його, пропонуючи стати її чоловіком для спільного правління країною. Герой з *першого погляду* вражений незвичайною красою володарки Шамахи, у нього відсутні найменші сумніви у неетичності цих дій: «Подумал он, не худо; почему ж, / Коли судьба?.. Жаль огорчить Милушу; / Но верность я для важных благ нарушу; / Долг обществу на жертву страсть принесеть, / Да и Руси тут выгода и честь» [5, с. 292–293]. У цьому випадку наявний повний збіг зовнішнього образу і функцій Зюльфіри і пушкінської Шамаханської цариці: обидві героїні мають східне походження, у них закохуються з першого погляду чоловіки, втрачаючи голову від любовної пристрасності, і у вирішальний момент героїні зникають, «будто вовсе не бывало» [10, с. 652]. Хоча у творі П. О. Катеніна у вирішальний момент спокушення Всеслава замість красуні несподівано з'являється чарівниця Проведа, яка має на меті випробування героя на вірність нареченій Милуші, проте ж, факт залишається фактом: чарівна героїня зникає, а в оповідання вводиться зовсім інший персонаж. Таким чином, Зюльфіра / Всеслав поводяться подібно з Шамаханською царицею / Дадонем з «Казки про півника» (навіть статус героїні і назва царства повністю збігається), а Голиця з першого погляду (подібно з Дадонем) втрачає голову від чар спокусниці Зюльфіри (заради неї йому навіть не шкода розлучитися з нареченою).

Казка «Опал» І. В. Киреєвського [12] акуратно і точно вписується в сюжетні схеми проаналізованих вище творів П. О. Катеніна і О. С. Пушкіна за усіма ключовими моментами, яких стосуються, в першу чергу, наявність певного оповідного фону: військового протистояння між двома ворогуючими державами з присутністю захоплення територій противника, нападів / оборони за участю великих армій по обидва боки, загибель воїнів у битвах, страждання населення. На цьому тлі розгортається добре впізнаваний сюжет, щоправда, він дещо відрізняється у деталях від сюжетних колізій у творах вищевказаних письменників: два суворих воїна – Нурредин і Орігелл – є правителями Сирії і Китаю; між ними виникає сварка, умовою примирення може стати тільки смерть одного з ворогуючих. Програючи битву за битвою, Орігелл звертається за допомогою до Дервіша, і, незабаром після цього, китайський лідер домагається слави переможця. Привертає увагу містична фігура Дервіша-чорнокнижника, що володіє таємничою Книгою Небес, Книгою Чарівних Знаків і Чорною Книгою: він служить темному владиці, вміє чаклувати і сприяє здійсненню бажань тих, хто знаходить сміливість звернутися до нього. Функції цього персонажа, безперечно, збігаються з функціями пушкінського астролога / мудреця, який допомагає старому, німечному Дадоневі налагодити ефективну оборону своїх володінь від нападів агресивних сусідів за допомогою чаклунства (щоправда, П.О. Катенін уникає введення окремого персонажа – пред-

ставника світу магії і чаклунства, ця функція покладається на Моргуда як одна з його побічних ролей і для додання більш негативного забарвлення сприйняття цього героя). Однак Дервіш у І. В. Киреевського є однією з центральних фігур, що активно впливає на хід розвитку подій: 1) саме його зусиллями і стараннями поразка Орігелла містичним чином перетворюється на блискучу перемогу; 2) лише Дервіш зумів змінити хід подій для отримання необхідного результату, особисто передавши Нуррединові таємничу каблучку з опалом; 3) у казці відсутня пряма текстуальна вказівка, та буде логічним зробити висновок, що маг сам виготовив каблучку з опалом, вклавши в неї зірку перемог, успіхів і добробуту сирійського правителя, бо опал стає джерелом найвищого щастя і нещастя для його власника; 4) за аналогією з пушкінської казкою, в якій поява / зникнення магічного артефакту (золотого півника) і Шамаханської цариці якимось містичним чином пов'язані з постаттю мудреця / астролога / скопця, у творі І.В. Киреевського магічний артефакт (каблучка з опалом) і поява / зникнення таємничої і чарівної Діви-Музики Сонця безпосереднім і найтіснішим чином пов'язані з постаттю Дервіша.

Слід зазначити, що вплив Діви-Музики Сонця на воїна Нурредина значною мірою відрізняється від опису впливу Шамаханської цариці на Дадона або Зюльфіри на Голицю, хоча безперечним є той факт, що суворий цар Нурредин з *першого погляду* закохується в небесну красуню. У царя Дадона Шамаханська цариця розпалює любов-пристрасть, яка позбавляє чоловіка розсудливості (під час зустрічі з царицею герой миттєво забуває смерть синів і не усвідомлює тяжкість наслідків сварки з мудрецем). Зюльфіра спокушає Голицю не лише своєю красою, а й перспективною діловою пропозицією – стати її співправителем, інтуїтивно відчувши саме цю прогалинку в характері героя – зробити що-небудь корисно-героїчне для своєї батьківщини. Але Діва-Музика Сонця зовсім інша: вона – не земне створення з плоті, а якась фантазія / видиво з іншої планети, а тому її поява не пов'язана з будь-чим заземленим, повсякденним, звично-побутовим, тобто Діва – це втілення якоїсь мрії, яку не можна відчувати, зачинити на замок або завоювати мечем, нею можна лише захоплюватися і з нетерпінням очікувати чергового контакту з відчуттям хиткості моменту. Тому зникнення *Діви-мрії* означає *крах реальності* для героя, який відчуває свинцеву тяжкість суворого земного життя як непотрібний тягар за умови відсутності мрій з його візій; саме це стає для героя справжньою трагедією, а не падіння його колишньої гордості – сирійської держави. По-філософськи байдужа реакція Нурредина на розпад могутнього царства є лише усвідомленням плінності світської влади земного правителя, якому непідвладна *звичайна мрія*. Але в цілому слід констатувати загальний характер впливу на чоловіків трьох героїнь з різних творів – вони раптово зникають, залишаючи героїв з якимись складними (іноді нерозв'язними) проблемами.

Таким чином, слід зробити висновок про те, що 1) в казкових творах О. С. Пушкіна, П. О. Катеніна та І. В. Киреевського ключовою частиною є опис війни в усіх її проявах; у зв'язку з цим можна стверджувати, що авторами задіяний архетип війни в якості сюжетного ядра; 2) позаяк головною метою війни є досягнення перемоги будь-якою ціною, то безперечна перевага є у того військового лідера, якого підтримує чарівник, що забезпечує поразку супротивника магічними засобами; у зв'язку з цим показовим є введення мудреця / чарівника / дервіша як обов'язкової дійової особи в усіх трьох казках; 3) особливий тип стосунків між чоловічими / жіночими персонажами виражений коханням-пристрастю / коханням з першого погляду, але у вирішальний момент героїня зникає, а герой залишається без заповітного жіночого подарунка, царства, почестей і нагород; жінка є руйнівницею щастя і благополуччя героя (пари Дадон / Шамаханська цариця, Нурредин / Діва-Музика Сонця, Голиця / Зюльфіра) і, певною мірою, його супротивником.

Бібліографічні посилання

1. *Арзамасцева И. Н.* Детская литература / И. Н. Арзамасцева, С. А. Николаева. – М. : Изд. центр «Академіа», 2005. – 576 с.
2. *Вацуро В. Э.* Сквозь «умственные плотины» / В. Э. Вацуро, М. И. Гиппельсон. – М. : Книга, 1986. – 382 с.
3. *Дереза Л. В.* К вопросу об особенностях сказки П. Катенина «Княжна Милуша» // Наукові записки Харк. держ. педаг. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Сер. «Літературознавство», Вип. 1 (25). – Х., 2000. – С. 89–95.
4. *Дереза Л. В.* Особенности жанра сказки в творчестве П. А. Катенина // Литература в контексте культуры : сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2000. – С. 166–172.
5. *Катенин П. А.* Избранные произведения / П. А. Катенин. – М.-Л.: Сов. писатель, 1965. – С. 255–338.
6. *Кулешов В. И.* Славянофилы и русская литература / В. И. Кулешов. – М. : Худож. лит., 1976. – 288 с.
7. *Манн Ю. В.* Иван Киреевский / Ю. В. Манн // Вопросы литературы. – 1965. – № 11. – С. 130–154.
8. *Непомнящий В.* Новые русские сказки / А.С. Пушкин. Сказки. Вступ. ст. В. Непомнящего – М. : Худож. лит., 1991. – С. 5–32.
9. *Орлов В. Н.* Пути и судьбы / В. Н. Орлов. – Л.: Сов. писатель, 1963. – 668 с.
10. *Пушкин А. С.* Стихотворения. Сказки. Руслан и Людмила: поэма / А. С. Пушкин. Собрание сочинений в трех томах. – М. : Худож. лит., 1985. – Т. 1 – С. 647–652.
11. *Сетин Ф. И.* История русской детской литературы. Конец X – первая половина XIX века / Ф. И. Сетин. – М. : Просвещение, 1990. – 303 с.
12. Сказки русских писателей XVIII–XIX вв. Собрание сочинений. – М. : Престиж Бук : Литература, 2010. – С. 583–592.
13. Сказки русских писателей / сост., вступ. ст. и ком. В. П. Аникина. – М. : Правда, 1985. – 672 с.
14. *Тынянов Ю. Н.* Пушкин и его современники / Ю. Н. Тынянов. – М. : Наука, 1968. – 424 с.